

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО
Духът прави силата

**ОБЩОИКОНОМИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА “ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ”**

Пламен Димитров Иванов

**ДИРЕКЦИЯ „ХРАНОИЗНОС“ В ПЕРИОДА НА ГОЛЯМАТА
ИКОНОМИЧЕСКА КРИЗА (1930-1934 г.)**

АВТОРЕФЕРАТ

**на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна
степен „доктор”**

Научен ръководител: доц. д-р Лиляна Велева

Рецензенти: проф.д.и.н. Пенчо Пенчев

проф.д.и.н. Милко Палангурски

СОФИЯ

2022 г.

Дисертационният труд е в обем от 314 страници и се състои от предговор, изложение в три глави, заключение и справка за използваните, архивни документи, публикувани документални източници, периодичен печат и списък на използваната литература. В основния текст са включени таблици, фигури, диаграми и приложения.

Дисертационният труд е обсъден и одобрен от катедра „Политическа икономия” при Университета за национално и световно стопанство – гр. София на 10.10.2022 г. и е насочен за защита пред научно жури.

Авторът на дисертационния труд е задочен докторант към катедра „Политическа икономия” при Общикономическия факултет на УНСС.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 10 януари 2023 г. от 10 ч. в зала 2032-А на Университета за национално и световно стопанство – гр. София на открито заседание на научното жури.

Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се в сектор „Научни съвети и конкурси” и на интернет страницата на УНСС – www.unwe.bg.

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Актуалност и изследователски контекст

Основание за избора на дисертационната тема, посветена на дирекция „Храноизнос“, в периода 1929-1934 г. е обстоятелството, че досега тя не е била обект на цялостно, самостоятелно и подробно научно изследване. Само отделни аспекти са проучени в съществуващата историография по стопанска история, доколкото те се вписват в контекста на други основни изследователски проблеми.

Актуалността на дисертационния труд може да се обоснове в няколко основни направления. Производството и търговията със зърнени храни винаги са имали и ще имат запазено място и ще играят важна роля в живота на човечеството. При никакви исторически обстоятелства (от еволюционен, реформен или радикален характер) не се е стигало до тяхното игнориране или тотално изместване от обществения интерес и внимание. Напротив, производството на зърнени храни продължава, като търпи трансформации в хода на съвременното развитие, като следствие на новости и постижения от различен порядък. От друга страна, предлагането и търсенето на селскостопански продукти, в това число на зърнените храни, е свързано с поетапното разширяване на мащабите в структурната мрежа и функционирането на пазарите, където се преплитат не само икономически, но политически и геостратегически интереси в глобализирания свят.

Нещо повече. През определени кризисни периоди се оказва, че селскостопанския сектор става дори по-важен от други браншове, концентрирайки потенциал за икономически дисбаланси и конфликти. Възникнали затруднения в производството на зърнените храни (от различно естество), предизвиканата нестабилност на пазарите, играта на цените в големи амплитуди, нарушенията във веригата на доставките и пр., са в състояние верижно да засегнат глобалната икономика и продоволствената сигурност в безпрецедентни мащаби, което категорично показват последните събития.

Настоящият дисертационен труд е посветен на дирекция „Храноизнос“, която е създадена и развива дейността си през периода на Голямата депресия (1929-1934). Направените анализи на редица процеси и събития, свързани с историята на земеделското производство и житната търговия на България, в частност на Европа и света, могат да се разглеждат като сравними, а в определени аспекти и съотносими със съвременната сложна и кризисна ситуация. Отговорните политически фактори на различни равнища, както през 30-те години на 20 в., така и днес, търсят подходи и ефективни инструменти, с които да се генерира стабилизация на пазарите, балансиране равнищата на цените, предвидимост в осигуряване на продоволствието със зърнени храни, а също

мобилизирането им като ресурсен стопански източник.

2. Обект и предмет на изследването

Основният обект на изследване в настоящия дисертационен труд е държавната Дирекция за изкупуване и износ на зърнени храни, създадена през 1930 г., известна повече под наименованието „Храноизнос“, което получава по-късно. Само за няколко години тя се превръща в едно от най-големите държавни стопански предприятия в страната. Поетапно полето на нейната дейност се разширява, като обхваща вътрешната и външната търговия на зърнени храни, което пряко се обвързва с тяхното производство, пласмент и консумация.

3. Цели и задачи

Изследователската цел в настоящата дисертация е да се разкрие една цялостна картина за организацията, дейността, ролята и значението на Дирекция „Храноизнос“ за икономическия и социалния живот в страната, през периода на Голямата депресия (1929-1934). Търси се отговор на въпроса: Как и до каква степен българската държава, с прилаганите от нея инструменти и методи, извършва публична интервенция и намеса при решаването на проблемите в аграрния сектор, какви са резултатите?

Задачите, които подпомагат изпълнението на поставената цел са следните:

- Да се очертае общата линия в производството и търговията със зърнени храни през периода на капитализма, за да се отбележат характерни особености и настъпилите промени; да се проследи репродуцирането на някои проблемни зони, обуславящи изоставане от тогавашните водещи стандарти, което подхранва кризисни явления в сектора;
- Да се посочат вътрешните и външните фактори, от политическо, икономическо и социално естество, които стоят в основата на мотивите и стават първопричина да се пристъпи към създаването на специализираната Дирекция за изкупуване и износ на зърнени храни, през 1930 г.;
- Да се представи институционалният аспект, т.е. основата на законовата уредба при създаването и последвалото функциониране на дирекция „Храноизнос“;
- Да се възстанови, по проучените съществуващи документални и други източници, организационната рамка и вътрешната структура на Дирекцията; да се направи преглед и характеристика на нейния административен и кадрови състав; източниците на финансиране;
- Акцентът в анализите да се постави върху реализираната дейност на „Храноизнос“, като се проследи: изграждането на нейната мрежа от сътрудници, действащи в пунктовете из страната; принципите и механизма за сключване на търговските сделки и представяне на постигнатите от тях конкретни резултати по реколтни години (от 1930 до 1934/1935 г.);

- Вниманието да се центрира върху един от основните и същностни въпроси за държавния монопол, провеждан от дирекция „Хранознос“. Как той въздейства върху режима на цените на зърнените храни на вътрешния пазар, в какви параметри се извършва техния експорт, каква е направената равностойност за печалбите и понесените загуби, от гледна точка на икономическите и социални ефекти, а също като степен на обществена полезност.

4. Хронологически граници

Хронологическите граници на избраната тема обхващат междувоенния период и по-специално годините на Голямата депресия (1929-1934), която засяга и България. Това е времето на създаване и първоначална дейност на Дирекцията за изкупуване и износ на зърнени храни. Изборът да се направи ретроспекция и да се разшири историческата рамка, като се обхване и периода 1878-1918 г., има определена изследователска логика. Целта на автора е да се очертае в хронологическа последователност цялостната линия в развитието на зърнения сектор, за да се открият особеностите в неговата характеристика, устойчивите елементи, както и настъпилите промени в хода на развитие (структурни, количествени, агротехнически, пазарен потенциал и пр.). В същия логически порядък е изследователския стремеж да се проследи поетапно водената стопанска политика в областта на производството и търговията със зърнени храни, особено в етапите на засилена държавна интервенция .

II. СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

1. Структура

В общия обем от 314 стр. на дисертационния труд се съдържат: 507 цитирания под линия, използвани са 118 източника (български и чужди), представени са 50 таблици, 17 фигури, 4 диаграми, 6 приложения (с документален характер), чрез които се визуализират основните данни, посочени в дисертацията и се аргументира научната теза на автора.

Изборът на структура за настоящия дисертационен труд е направен по две основни линии. На първо място, съображенията са базирани на събрания и проучен богат документален материал, който разкрива възможностите за обособяване на отделните части, както хронологически, така и съдържателно. На второ място, но със същата важност, стоят поставените цели и задачи на изследването. В трите глави са проследени задълбочено, в историческа приемственост и проекция онези процеси, засягащи областта на производство и търговията със зърнени храни, както и тези за водената аграрна политика от българската държава. По този път се достига до създаването на дирекция „Хранознос“, аргументирано с разнообразна по характер и обемна фактология, с

позоваване на научните тези и оценки на изтъкнати наши и чужди автори.

2. Източници

Дисертационният труд е разработен като са проучени и използвани публикувани и непубликувани архивни документи. Те са от: Държавния архив – София (ДА-София), Софийски държавен архив (СДА), Български исторически архив при Народната библиотека “Св.св. Кирил и Методий” (НБКМ – БИА), регионални държавни архиви във Варна (ДА-Варна), Бургас (ДА-Бургас), Шумен (ДА – Шумен).

Други важни документални източници са още: Стенографските дневници на Народното събрание, във връзка със законодателните инициативи на официалната власт; периодичният печат – Държавен вестник, други вестници и списания, специализирана периодика; статистически годишници; доклади, протоколи, речи на водещи фигури и др. Те са богати по съдържание на разнообразни данни, различни мнения и оценки, разкриващи фактологически ценни детайли от историческото време и от дейността на Дирекцията.

3. Съдържание на дисертационния труд

Съдържанието на труда е в съответствие с изпълнението на поставените изследователски цели и задачи, представено е в следната последователност:

ПРЕДГОВОР

ПЪРВА ГЛАВА. ПРОИЗВОДСТВОТО И ТЪРГОВИЯТА СЪС ЗЪРНЕНИ ХРАНИ В БЪЛГАРИЯ (1878 -1918 г.)

- 1.1. Зърненият сектор – състояние и тенденции
- 1.2. Характерни особености и перспективи на житната търговия
- 1.3. Секторът на зърнените храни в условията на военновременния режим (1912-1918)

ВТОРА ГЛАВА. СВЕТОВНАТА АГРАРНА КРИЗА И СЪЗДАВАНЕТО НА ДИРЕКЦИЯ „ХРАНОИЗНОС“

- 2.1. Следвоенното производство и търговията със зърнени храни в България
- 2.2. Световната аграрна криза и българското земеделие (1929-1934 г.)
- 2.3. Създаване на дирекция „Храноизнос“. Законите от 1930 и 1931 г.
- 2.4. Вътрешна организация, състав и финансиране

ТРЕТА ГЛАВА. ТЪРГОВСКА И ФИНАНСОВА ДЕЙНОСТ НА ДИРЕКЦИЯ „ХРАНОИЗНОС“

- 3.1. Участници и процедури при покупко-продажбите на зърнени храни
- 3.2. Изкупуване и продажби на зърнени храни. Финансови резултати
- 3.3. Фонд за покриване загубите на „Храноизнос“. Хлебните марки
- 3.4. Монополът от 1934 г. Разширяване дейността на „Храноизнос“

ЗАКЛЮЧЕНИЕ
ИЗВОРИ И ИСТОРИОГРАФИЯ
ПРИЛОЖЕНИЯ

III. СИНТЕЗИРАНО ИЗЛОЖЕНИЕ

ПРЕДГОВОР

В предговора се разкрива значимостта и актуалността на избрания проблем за българската историография. Дефинира се основната цел и задачите на дисертационното изследване. Прави се преглед на съществуващата литература по въпроса за земеделието, с неговия основен отрасъл зърненото производство и дирекция „Храноизнос“.

ПЪРВА ГЛАВА. ПРОИЗВОДСТВОТО И ТЪРГОВИЯТА СЪС ЗЪРНЕНИ ХРАНИ В БЪЛГАРИЯ (1878 -1918 г.)

В първата глава на дисертационния труд се прави анализ, на основата на статистически данни, за общото състояние, спецификите и перспективите в производството и търговията със зърнени храни в България, през периода от Освобождението до 1918 г.

1.1. Зърненият сектор – състояние и тенденции

В този параграф на дисертацията е направен преглед на основните процеси в земеделието, с акцент върху производството на зърнени храни. Общата насока на развитие е към преодоляване на изоставането и създаване на предпоставки за модерно капиталистическо развитие. В анализа се отчита въздействието на редица вътрешни и външни фактори. През първите следосвободенски години те са съчетани преобладаващо негативно, като са свързани с ниска техническа въоръженост, характера на поземлената собственост, слабата степен на мелиорация, ограниченото и проблемно кредитиране, допълнителен удар нанася продължителната европейка селскостопанска криза, т.н. „Дълга депресия“, при която цените на земеделската продукция спадат и др. Княжество България остава в позиция на догонваща напредналите икономически страни, което предопределя водещата роля на държавата по отношение на земеделието за преодоляване на неефективното производство и слабата пазарна динамика, включително на зърнени храни.

Анализът на производството на зърнени храни е изведен в няколко направления. Започва с очертаване профила на активното население в страната,

като е открито мястото на селските стопани в общата демографска картина. От приведените статистически данни става ясно, че след Освобождението до началото на XX в., 82,60% от активното население се е прехранвало единствено със земеделие, което му осигурява основни доходи, а това прави жизнено значим аграрния отрасъл. При направеното сравнение между България и някои от посочените европейските държави и САЩ, по отношение на професионалния състав на населението, се налага категоричната оценка, че българите ангажирани със земеделска дейност представляват най-голям процент сравнено с Германия, Франция, Великобритания и други страни.

Важно поле в анализа се отнася до състоянието, спецификите и тенденциите, свързани с поземления фонд. След Освобождението в Княжеството протича процес на преразпределение на земята. Съдържателно това е свързано с ликвидиране на турската собственост, преминаването ѝ в български ръце, премахване на различни форми на принудителен труд, което е известно в историческата литература, като т. н. „аграрен преврат“. Авторът посочва, че по този въпрос в историографията, освен традиционната теза за радикалния (революционен) характер на това явление, в най-нови изследвания се аргументира и позицията, че в българските земи до Освобождението юридически феодалните отношения са ликвидирани, така че процесът по оземляването на българските селяни в общи линии е решен.

Направен е обстоен преглед на разпределението, собствеността и притежанията на земя, по съответни видове. Обобщено е, че през 1908 г. целият поземлен фонд представлява 9, 634, 550 хектара, от които експлоатираната – непокрита земя е в размер на 7, 982, 451 или 82.9% от цялата земя. По отношение на собствеността ѝ тя е в две основни категории - обществена и частна. Към първата категория се отнася земята собственост на държавата, окръжията, общините, църквите, училищата и други обществени учреждения. Към втората категория се отнася земята собственост на физически лица - граждани и собственост на търговски дружества.

При съществуващите налични статистически данни, притежанията (условно разделени на 5 групи) са: дребни до 20 дк.; малки от 20 до 100 дк.; средни между 100 - 300 дк.; големи от 300 - 1000 дк. и едри над 1000 дк. Концентрацията е съсредоточена в ръцете на дребните и малките земеделски стопани, съставляващи 87.28%, ако към тях се прибавят и средните то размерът достига 98,9%, които държат 85,7% от цялата обработваема земя. Голямата и едра собственост е едва 1,1% от всички притежания, възлизащи на само 14,3% от експлоатираната земя. Тази структура на поземления фонд на България поражда редица негативни ефекти: населението се задържа по селата, създава се продължителна скрита безработица, забавящо влияние търпи процеса на индустриализация, недостатъчни са приходите пера за държавните финанси,

деформира се пазарната перспектива в страната и т.н.

В горния исторически контекст се разглеждат промените в производството на зърнени храни, с характерните специфични особености. През първите десетилетия след Освобождението влияние оказват посочените общи вътрешни и външни фактори, но сред тях трябва да се подчертае още един път ниското ниво на агротехническата осигуреност на българския селянин и ниската степен на неговите агротехнически знания.

До края на XIX в. в селскостопанската структура на отглежданите култури не настъпват съществени промени, в сравнение с предосвобожденската епоха. С най-голям дял остават зърнените храни. В зависимост от географските и природо-климатични фактори се открояват типични райони в отглеждането и производството на зърно, каквито са основно в Североизточна България и около река Дунав. През разглеждания период характерен процес в земеделието е постоянното увеличаване на площите заети със зърнени храни, като по вид ясно се очертава най-голям дял от обработваеми земи с пшеница - около 44% (от общите площи заети с зърнени храни), следвана от царевичата с около 25% и другите култури. На диаграмата е показан съответния дял, който заемат най-разпространените култури у нас.

Зърненият сектор остава подвластен на екстензивния характер на българското селско стопанство, като решения на проблемите се търсят главно чрез увеличаване на обработваемата земя и работната ръка, за сметка на мерки за оптимизация на производството и осигуряването на модерна агротехника. Прилаганите държавни мерки в тази насока се оказват недостатъчни.

Въпреки всичко в началото на XX в. настъпват положителни промени в икономическите условия на Княжеството – подобрява се транспортната инфраструктура, засилва се кредитирането на земеделците, извършени са данъчни промени, увеличената селскостопанска продукция предоставят суровини за хранителната индустрия, зърнопроизводството захранва мелничарството, хлебопроизводството, сладкарството и други клонове.

На основата на приведените статистически данни, представени в 9 таблици, в края на изложението на първия параграф са направени няколко обобщени извода. След 1878 г. се извършва преразпределение на притежаваната обработваема земя, формира се структурата на поземления фонд с преобладаващи дребни и средни притежания и с малък дял на едрите стопанства. Това обстоятелство обуславя българското земеделско стопанство преди всичко като семейнотрудово, с производство развивано основно като „икономика на самопрехраната“, което слага негативен отпечатък върху дела и обема на изнасяната за пазара продукция.

От друга страна, възможностите пред екстензивното земеделие за неговото разгръщане остават ограничени, под въздействието на световните тенденции,

ниската производителност на труда и редица други фактори. През разглеждания период държавата полага усилия да подобри условията, но мерките остават частични, политиката в аграрния сектор е непоследователна, отсъства приемственост в дейността на отделните правителства по отношение на защитата и подкрепата за зърнопроизводителите в страната и др.

Ролята на политическия фактор се оказва твърде важна за разволя на социално икономическите процеси. Управляващите не съумяват да определят ясно дългосрочните стратегически цели за икономическото развитие на България, включително по отношение на аграрния сектор. С фундаментална важност се оказва въпросът - какви рамки те избират, в които да се развива българското селско стопанство? През разглеждания период възможностите за избор са между два модела: "социална стабилност и стагнация" (при общество на дребните земеделски стопани) или "икономическа конкурентоспособност и декласация" (при силна концентрация на земята в едрите собственици).¹

И тук дилемата е - увеличаване на демографския натиск или повишаване и развитие на социалната и стопанска мобилност. Българските политици избират и залагат на по-неефективния модел, с което отстъпват пред икономическите повели и императиви на своето време. В този контекст са изводите, които прави Майкъл Паларе в своето изследване за балканските държави, включително за България, че „триумфът на политическата над икономическата рационалност” е в основата на „еволюцията без развитие”.²

1.2. Характерни особености и перспективи на житната търговия

През разглеждания период житната търговия се очертава като един от основните отрасли, най-крупният в обхвата на цялата българска търговия, в който са ангажирани производители, търговци-комисионери, български и чуждестранни фирми, кооперации, банки и др. Това е сектора пряко обвързан с цялостния икономически живот на България – във финансов, институционален и социален план, той представлява също така важен канал за нейното следосвобожденско интегриране в европейското и световно стопанство.

В изложението са разгледани различни аспекти, свързани с ролята и значението на житната търговия, както на вътрешния пазар, така и за българския износ. Отбелязан е процеса във формиране на професионален слой от търговци,

¹ Demeter, G. *Agrarian Transformations in Southeastern Europe (from the late 18th century to World War II)*. Publications of the BULGARIAN-HUNGARIAN HISTORY COMMISSION, Sofia, 2017, p. 209-214.

² Вж. Паларе, М. *Балканските икономики 1800-1914: еволюция без развитие*. С., 2005. (Michael Palaret. *The Balkan Economies c. 1800-1914: Evolution without Development*. New York, Cambridge University Press, 1997.)

влиянието на вътрешните и външни фактори (с динамика на конюнктурата), които определят перспективите за стокообмена със зърнени храни, законодателното регламентиране на реда за извършване на покупко-продажбите с тях и др.

В структурата на вътрешната търговия зърнените храни са едно от нейните основни „пера“. Затова е направен обстоен преглед на регионалното производство и житните търговски центрове в страната. Въз основа на статистическите данни на К. Попов е дадена картина за тези райони (вкл. по окръзи): Централна и Североизточна България, Южна, Северозападна, Централна и Североизточна България, Югозападна България. В таблици (№ 10- 4) са посочени вида на зърнените култури, обемите на производство, износьт им (в т. и %). В допълнение е направен преглед, с конкретни данни, за „житницата на България“ – Южна Добруджа, където до 1912 г. отглеждането на пшеница, ръж, ечемик, овес и царевица представлява повече от 1/5 част от цялото производство на тези култури в България. По вид, през 1908 – 1912 г. годишно добивите са: 172 238 т. пшеница, 54 598 т. царевица, 51 446 т. ечемик, 10 640 т. ръж, 9 142 т., съставляващи 15-20 % от производството им в страната.

Разгледани са активните търговски центрове по Дунава, като Балчик, Каварна, Добрич, Свищов и др., с данни за пласирането на зърнени храни, действащите български и чужди търговски фирми в тези пунктове. Освен постигнатите положителни резултати са коментирани редица проблеми – липса на достатъчно кейове, високите транспортни навла, ниските изкупни цени, недостигът на силози за складиране и съхранение на храните, зависимостта на българската житна търговия от румънските пристанища и т.н.

През разглеждания период най-големите и оживени центрове на търговията със зърнени храни са Варна и Бургас. През Варненското пристанище минава 1/3 от целия внос и 1/5 от износа на България, като с данни (за обеми и стойности) е отбелязана тенденцията на нарастване, което показва, че тук се извършват най-крупните сделки. Вносьт през Варна през 1880 г. е за 10 548 000 лв., а през 1911 г. надхвърля 50 млн.лв., износьт през същите години от 8 400 000 лв. нараства на над 35 млн.лв. Бургас е другият морски град, който още през Възраждането е утвърден център на търговията със зърнени храни. След Освобождението са налице предпоставки за възходящо развитие на Бургас, от където се изнасят разнообразни стоки и голям обем зърнени храни за Гърция, Турция, Италия и островите и др. В хода на изложението са изброени много фирми, осъществяващи житната търговия в черноморския регион.

В началото на ХХ в., се създават първите стокови борси в България, което пряко е обусловено от развитието на едрата търговия със зърнени храни. Това става в оживените търговски центрове – Варна (1902) и Бургас (1906) и е резултат от частната инициатива на местните житари-търговци. Върху базата на архивни документи е проследен процеса на тяхното възникване и утвърждаване, посочени

са учредителите (банки, фирми, еднолични търговци и др.), правилата за сключване на сделките, резултатите от първоначалната дейност и т.н. След изпреварващата частна инициатива идва и официалното правно регламентиране, което става с приетия от НС Закон за борсите от 1907 г. Той е адаптиран по образците на австрийския (Borsegesetz) и немския (Reichs Borsengesetz) борсови закони, при които се предвижда държавен контрол върху тяхната дейност.

Друг акцент в изложението е поставен в областта на външната търговия със зърнени храни. Направен е преглед на неблагоприятните фактори през първите следосвобожденски години, свързани с Берлинския договор и разделянето на България, което частично се преодолява със Съединението през 1885 г. и др. В началото на ХХ в. настъпват благоприятни промени, които дават тласък в общия икономически напредък на страната. Ръст бележи и външната търговия, през 1896 - 1911 г. вносът се увеличава 3 пъти - от 67 955 000 лв. на 199 345 000 лв., а износът 2,7 пъти, съответно от 68 504 000 лв. достига 184 634 000 лв. Положителна роля изиграват сключените търговски договори, а партньори на България от западноевропейските страни са Австро-Унгария, Великобритания, Германия, Франция, Холандия, Белгия и др.

В изложението са посочени конкретни данни за средногодишния износ и внос на България по страни за 1896-1900 и 1911 г. (табл. №15). Картината е допълнена с проследяване на състоянието и движението на износа (годишно и по стойности) на няколко основни зърнени култури – пшеница, смес, ръж, ечемик и царевича (табл. №№ 17 - 20). Статистиката показва, че през разглеждания период зърнените храни са най-важният артикул в структурата на българския износ и от тях в голяма степен зависи състоянието на търговския и платежния баланс на страната.

При направените обобщения се констатира, че зърнените храни запазват сравнително стабилен дял в българския експорт, като всяка една от отбелязаните култури обаче, не надвишава 30 % от цялото им производство. Цифрите сочат, че по-голямата част от продукцията остава за вътрешна консумация и се пласира на вътрешния пазар. Водещо значение (икономическо и продоволствено) има пшеницата, следвана от царевичата, ръжта, ечемикът и др., но тенденцията започва постепенно да се променя чрез изместване на приоритетите от зърнените храни към интензивните селскостопански култури.

1.3. Секторът на зърнените храни в условията на военновременния режим (1912-1918)

Участието на България в три последователни войни (1912-1918 г.) оказва всеобхватно отражение върху всички сфери на обществения живот в страната. В икономиката поетапно са въведени специализиран мерки за държавна намеса при ръководството, координацията и контрола на селското стопанство, индустрията,

търговията и финансите. Под специален режим попада също производството и търговията със зърнени храни. В екстремалните условия на война, повече от всякога, този земеделски отрасъл придобива ключово значение със стопанските си, социални и политически измерения, но най-вече като основен източник за продоволственото осигуряване на българската войска и цивилното население.

Прегледът на извършваните промени в зърнения сектор е направен за двата етапа, обособени по хронологията на участието в трите войни (1912-1918 г.). През всеки етап политическите и стопански решения, с набора от мерки, се различават по степен и обхват на държавната намеса, по характера на инициативите лансирани от различни страни, както и по резултатите от практическата им реализация.

Първият етап е по време на Балканските войни (1912-1913), когато все още не са предприети и приложени от държавата никакви специализирани мероприятия. В земеделието се запазват общите икономически параметри, липсва кризисна ситуация, изискваща бързи и радикални промени. Регистрираните трудности са по-скоро продължение от предхождащия период и имат перманентен характер.

Вторият етап обхваща годините на участието на България в Първата световна война ((1915-1918). Тогава са стартирани мобилизационните мерки, осъществена е държавната интервенция за регулиране и контрол на всички важни сектори. В този периметър попадат производството и търговията със зърнени храни, като задачите са: въвеждане на извънредни регламенти, грижа за тяхното съхраняване, транспортиране, адекватно нормиране на цените, осигуряване на продоволствието на войската и населението. В екстремните военни условия зърнените храни придобиват значимостта на стратегически отрасъл.

За периода 1912- 1918 г. за пшеницата са проследени данните за: засята площ, годишно производство и износ. Тенденцията е низходяща, с намаление съответно: на площта със 194 966 хек.; на производството с 5 865 859 квинт., а по стойност – 100 262 140 лв.; износът в обеми намалява до 250 888 618 кг., а по стойност – 44 680 587 лв. Подобна крива, с екстремно намален износ, бележи царевичата - от 288607571 кг. за 39882223 лв. през 1912 г., в края на войната са изнесени само 75 620 кг. за 21 160 лв. Подобна картина е отбелязана за състоянието и на другите зърнени култури – ечемик, ръж, овес, лимец. През 1918 г. зърненото производство бележи намаление с 44,8% в сравнение с предшестващия период 1907-1911 г., а износът се съкращава още по-драстично, около 60 пъти, в сравнение с довоенните равнища.

Анализирани са причините, пораждащи проблеми – мобилизацията и недостига на работна ръка, дефицитът на работен добитък, кризисното намаляване на държавните финанси, природните фактори (суша през три поредни сезона), и др. Подчертана е поредицата от управленски слабости, от политически,

стопанско-организационен, административно – технически и нравствено-морален характер. Те са демонстрирани в целия диапазон - от Министерския съвет, през Народното събрание, до институциите на централно и местно ниво, включително по въпроси за изпълнение на договорните отношения с Германия и другите съюзници. В динамично усложняващата се обстановка, в страната нарастват корупцията, спекулата и черната борса.

Направен е подробен и обстоен анализ на реквизиционния режим за целия период от 1912 до 1918 г. - законодателство, практическа реализация, ценообразуването (с хронически проблеми), изплащането на нарядите с продукция на селяните и т.н. В изложението са коментирани поредицата от конкретни правителствени мерки за решаване на горните и други неотложни въпроси, касаещи войската и цивилното население. Авторът поставя акцент върху законодателството във военно време и създаването на специализираните структури със стопански и социален профил. През 1915 г. е приет Закона за обществена предвидливост, който е изменен през следващата 1916 г. Създадени са съответно два комитета, първият с ограничен обхват на продоволствието, вторият - Централен комитет (ЦК за СГОП), той е с разширени функции и с три отдела, които се занимават с въпросите на производството и търговията със зърнени храни. Направена е обобщена оценка на дейността двата комитета, които въпреки положените усилия не успяват да оправдаят очакванията и по същество се провалят.

Това става причина през 1917 г. XVII ОНС да гласува ново изменение на Закона за стопански грижи и обществена предвидливост, като сега се създава Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост (ДСГОП). Тя е към Министерството на войната, първоначално е ръководена от ген. Ал. Протогеров. Дирекцията има „Земеделски отдел“ с 4 отделения, което означава пристъпване към системна и цялостна мобилизация на земеделското производство. За да се подобри предаването на определените наряди от зърнени храни, на три пъти Дирекцията повишава цените за пшеницата, ръжта, ечемика, овеса, царевичата между 2 и 5 пъти (показано за всяка култура в лв.). Въпреки мерките, включително с определяне на хлебни дажби, управляващите не успяват да овладеят, регулират и да контролират ефективно вътрешния пазар и продоволствието.

Резултатът е тревожен и мрачен. България се оказва на първо място сред европейските страни по поскъпване на основни храни - хлябът със 196 %, картофите – с 1131%, в Германия хляба поскъпва с 51%, картофите със 119% и т.н. Показателни са също данните на Международния статистически институт в Хага. Към 1918 г. общият индекс на поскъпване на живота в България е най-висок 1132.0, в сравнение с Германия 217.0, Австро-Унгария 629.0, в Англия 272.4, във Франция 392.1 и др. България е земеделска страна, но в условията на дълбоко разстроено производство и търговията, се достига до дъното на продоволствената

криза. Това се оказва най-тежкия проблем за управляващите, определен с общонационално и държавно значение. Ситуацията изисква незабавни решения.

Правителството на Т.Теодоров е принудено да се обърне към американското правителство за спешна помощ с искане за 20 хил.т. жито. Молбата е отправена и към действащата Продоволствена администрация, ръководена от Хърбърт Хувър (преименувана в „Американска помощна администрация“). За получаването на помощта са поставени твърди и безкомпромисни условия, които въпреки усилията на Теодоров остават непроменени. България получава 22 616 952 т. брашно за сумата от 5 225 780,50 долара (приравнени – 27 042 421,39 златни фр.), които представляват 42,08% от златната наличност съхранявана в БНБ.

В края на изложението на този параграф са направени изводи и обобщения. През периода на трите войни (1912-1918) зърнените храни фокусират политическите и икономическите усилия на властта, за да бъде осигурен ресурсния потенциал на страната за продоволственото и суровинното осигуряване на войската и цивилното население. Постигнатите резултати не са еднозначни. Причините за незадоволителната ефективност са посочени в няколко аспекта: законодателно-правни дисбаланси, чести промени на закони, хаос от разпоредби, създаващи проблеми в организацията по реквизициите; дефекти в организационно-административни дефекти на централно и местно равнище; институционален сепаратизъм; слаб управленски контрол и др.

Въпреки слабостите и кризисните явления, зърнените храни, произвеждани и търгувани, в мирно и военно време, те остават сред приоритетите на държавната политика на България. Прилагането на специалния военновременен режим, след 1915 г. , с характерната централизация и всеобхватно навлизане на държавата, ще окаже своето влияние през следващите години от развитието на страната, включително върху състоянието и перспективите пред зърнения сектор.

ВТОРА ГЛАВА. СВЕТОВНАТА АГРАРНА КРИЗА И СЪЗДАВАНЕТО НА ДИРЕКЦИЯ „ХРАНОИЗНОС“

2.1. Следвоенното производство и търговията със зърнени храни в България

В тази част на изложението са разгледани настъпилите процеси на промяна в селското стопанство под влияние на комплексни вътрешни и външни фактори, които са посочени. След края на Първата световна война, като аграрна страна България е изправена пред сериозни трудности – тежки репарации, загуба на основните райони в производството на зърнени храни Южна Добруджа и Беломорска Тракия, вълната от над 250 000 българи бежанци, намалени обработваеми площи, загуба на инвентар др. Управляващите трябва да вземат навременни и компетентни решения по многобройните проблеми.

В контекста на изясняване на дисертационната тема е представена картина за демографската структура, според преброяванията направени в междувоенния период (табл.№21-23). Тенденцията е земеделските стопани да остават с най-висок дял сред активното население в страната, както в довоенните години. През 1926 г. от 5 490 431 души земеделците са 3 239 540, или 62%, а през 1934 г. техният дял е 59,3%, макар и с известен спад те запазват водещо място.

При прегледа на поземлените стопанства е регистрирано прегрупиране на отделните категории, като са разгледани и коментирани измененията и факторите за тях. Компактната маса остава в групата на тези до 100 дк.и средните до 300 дк., които съставляват 75% от общия брой на стопанствата и владеят 85% от земята (табл.№ 24), с тенденция на продължаващото ѝ раздробяване.

Структурата на поземлената собственост е представена и чрез нейното териториално разпределение – районите (по околии) на едро и на дребно земеделие. Очертава се специфика, която предполага диференцирано прилагане на държавната политика, практически често отсъстваща и това е проявено впоследствие при дейността на дирекцията „Храноизнос“. Поземлената структура се оказва проблем с фундаментална важност за конкурентоспособността, държавните приходи, социалното положение на земеделците, за икономическите ползи като цяло.

Направен е обстоен преглед на производството на зърнени храни през междувоенния период. България не прави изключение от общите процеси на капиталистическото аграрно развитие, които протичат в другите европейски страни и в рамките на световното стопанство. Специално за зърнения сектор това е аргументирано със статистически данни за периода 1920-1939 г., по средни добиви за пшеница и ръж в 6 държави (табл.№ 25), както и по площ за основните житни култури в България (табл.№ 26). Характерна особеност през разглеждания период е тенденцията голяма част от храните да се пласират на вътрешния пазар, а по-малка част да се изнася, например през 1931 г. за вътрешна консумация са 87,2%, а за износ само 12,8 % (табл.№ 27).

В изложението е направен подробен преглед на основните зърнени храни. Основно място заема пшеницата (табл. №28). За 1927-1931 г. тя заема 29.92 % от обработваема площ и дава 46.54% от цялото производство на житните култури, в сравнение с периода 1908-1912 г. увеличението е 20.7%, износът бележи ръст. Царевицата също има голямо стопанско и търговско значение за страната, изброени са районите на нейното производство, отбелязано е увеличението на продукцията с 11,5% (при горните периоди), износът е положителен, като всичко се дължи на няколко благоприятни фактора. Ечемикът е третата по значение зърнена култура със стопанско и социално-продоволствено значение. Представена е картина за районите, увеличението на площта с 24% (за 1919 – 1931 г.), но в сравнение с предвоенния период (1908 – 1912 г.) има известно намаляване

с 3,1%. Производството на ечемик се движи без екстремни промени, което разбира се не изключва периоди на спадове особено по време на Голямата депресия. Положителна тенденция се регистрира при експорта на тази култура. Ръжта през разглеждания период има дял 5.88% от обработваема площ и 9.15% от тази на зърнените храни, посочени са районите, в които се отглежда – по площ и добиви, отбелязан е ръста на увеличение от 73% през 1931 г., в сравнение с 1919 г. Приведените данни за основните зърнени храни показват устойчивост на техния дял в българското земеделие, при наличие на относително намаляване на водеща им роля, за разлика от предвоенния период, като са изяснени причините за тази тенденция.

Специално внимание е отделено на търговията със зърнени храни и настъпилите промени. Те се отнасят до състоянието на вътрешния пазар, демографския ръст, увеличаване броя на търговците-житари, разширяване участието на кооперациите, развитие на клонове на леката промишленост и др. По-съществени промени настъпват във външната търговия на България, като са посочени основните причини и фактори, първоначалните трудности в контекста на ограниченията по Ньойския договор и тези в следвоенната международна търговия.

В структурен план стокообменът на нашата страна бележи чувствително намаление в общия износ на зърнените храни (табл.№ 29-30), като спадът е от 64,3% на 18,7% (за периода 1906-1910/1926-1929 г.), направен е също подробен преглед за намалението при отделните видове култури, коментирани са и комплексните причини. Очертана е картината на географската насоченост на нашата външна търговия с обособени 4 групи (по страни) от – Централна, Западна Европа, съседните държави, всички останали държави, посочени са данни за стойностите (табл. № 31). Тенденцията е към намаляване на експорта към източните (ориенталски) пазари, както и към балканските съседни държави, главно Турция и Гърция.

Кризисните събития от 30-те години на XX в. довеждат до промени във външнотърговската политика на българската държава, която най-общо се развива в три направления. Те включват - митнически и валутни инструменти; /търговски договори; създаване на специализирани институции, чийто дейност изцяло е насочена към контрол и регулиране на външната търговия.

2.2. Световната аграрна криза и българското земеделие (1929-1934 г.)

След Първата световна война настъпват значителни промени в селското стопанство в световен мащаб, изпитващо перманентни проблеми в производството и пласмента на продукцията. В хода на Голямата депресия с особена сила и дълбочина се разразява аграрната криза. Много изследователи и до днес анализират комплексните причини, последиците и нейните прояви, някои

от общоизвестните и утвърдени оценки и мнения са посочени в изложението.

Още през 20-те год. на ХХ в. масовото свръхпроизводство на селскостопанска продукция повлича спад в цените. Посочени са в стойности обемите на експортни излишъци на САЩ, Аржентина, Канада, както и за други страни, сред тях - Унгария, Румъния, Югославия и България. За да се очертае по-пълнен релеф на картината е използвана статистика за петте основни култури - пшеница, ръж, ечемик, царевица, овес, които са отглеждани в капиталистическите страни (1929-1934 г.) и се пласирани на международните пазари (табл. 32). Анализът е допълнен с конкретни данни за основните култури пшеницата и ечемикът, доколкото са сред най-търгуваните (таблици 33 и 34). В групата на европейските аграрни страни, където е включена и България, обработваемата площ на пшеницата е увеличена 109,8%, а добивите са 84,7% (за 1929-1934 г.); в същия ред при ечемика цифрите са съответно – 91,4% и 53.0 %.

Най-сериозно е положението с пшеницата, която е определяна за „сърцевина на икономическите проблеми“, но повече за водещите капиталистически държави, докато за аграрните страни проблемът не е така драстичен. В стойностно изражение делът на тази култура в целия експорт на България през 1930 г. е 2,8%, 1931 г. – 11,5%, 1932 г. – 15,1 %, подобни са посочените данни за Югославия и Румъния.

В дисертацията е разгърнат въпроса за т.н. „ножица на цените“ (разликата в цените между промишлените и селскостопанските стоки), едно явление дестабилизиращо националните икономики и международната търговия. Общо за световното стопанство разликата в цените достига около 62%. Направен е сравнителен преглед за «ножицата на цените» в Унгария, Румъния, Югославия и България, където стойностите са значително по-малки.

Един от най-острите проблеми, свързан със задълбочаването на аграрната криза, е пласирането на зърнените храни на световните пазари. Практиката на ограничения, контрол и забрани върху чуждестранния внос предизвиква бързо и прогресивно свиване в обема на международната търговия. Емблематичен пример е митническата тарифа Smoot-Hawley приета в САЩ (1930 г.), която с прекаления протекционизъм води до верижна реакция в другите страни, някъде вносните мита достигат до 130%.

Така при комплексното въздействие на редица стагниращи фактори настъпва драстично свиване, разпадане и дезинтегриране в рамките на международната търговия през периода 1929 -1933 г. (фиг.2). Показани са нивата на рязко спадане при цените на зърното (таб.35), за пшеницата надхвърля 50%, а за царевицата достига до 65%.

Движението на международните потоци (внос-износ) за категорията зърнени храни за 1931 - 1934 г. е представено в стойности (долари) и със съответните индекси (табл. №36). Включени са данни за световния експорт на

пшеницата от основните износители – Аржентина, Австралия, Канада и САЩ, а също за България, Югославия и Румъния (табл.№37). Групата на традиционните големи експортъори не бележи ръст, докато балканските страни и Унгария имат леко увеличение на обемите изнесена пшеница.

Проблемите, свързани със спада на цените и пласирането на зърнени храни, се обсъждат на многобройни икономически срещи, конференции, съвещания, специализирани форуми. Това се извършва на различни равнища – от Лигата на нациите, европейските комисии, римският Международен аграрен институт, Международната търговска камара и др. На Балканите, където кризата сериозно засяга аграрните страни се реализират поредица от конференции - Атина (1930 г.), Цариград (1931 г.), Букурещ (1932 г.) и др. Задълбочаването на аграрната криза разширява полето на инициативите и в периметъра на Дунавска Европа. Със стопански, но и с политически мотиви, се лансират няколко комбинации-планове. В изложението са разгледани - създаването на т.н. Малка Антанта (съглашение), свързана с интересите на Франция; Италия с демонстриран интерес към дунавските страни, нейна инициатива са Римските спогодби; Германия, която е със стремежи за разширяване на влиянието си главно към страните от Югоизточна Европа, с възстановения (1928) Германският балкански съюз (Deutsche Balkanverein e.V.). При всяка от предлаганите комбинации силно се преплитат стопанските и политическите цели на посочените страни.

Акцент е поставен върху Аграрния блок, който има кратка история. След сондажи в Букурещ (1930) последва конференция във Варшава с участието на България, Естония, Унгария, Латвия, Полша, Румъния, Чехословакия и Югославия. С този форум се поставя фактическото началото на по-тясно сътрудничество между земеделските страни и се стартира създаването на Аграрния блок. Формулирани са принципите на взаимодействие, създадени са общи органи. Българският представител на конференцията във Варшава е земеделският министър Григор Василев. Следващата сесия се провежда в Белград (1931). Обсъдени са въпроси за износа от бъдещите реколти, как да се постигне разширяването на преференциалния режим за зърнените храни и др.

Последната сериозна проява на Аграрния блок е проведената втората годишна конференция в София, от 10 до 13 декември 1931 год. В нея участват делегати от 7, членуващи в Аграрния блок: България, Естония, Полша, Румъния, Унгария, Чехия и Югославия. На форума присъстват като наблюдатели представители на Обществото на народите и на Международния земеделски институт - Рим. Един от основните доклади е изнесен от Ст. Попов, който е поддиректор на „Храноизнос“. Разгледани са въпроси на международното сътрудничество, проблемите за кредита, преференциалния режим, за организацията на производството и износа в различните земеделски страни и др. Подчертава се необходимостта от учредяване на международно дружество за

земледелски ипотечен кредит и за организиране, по проекта на земеделския институт в Рим, на банка за краткосрочен земеделски кредит.

Друг акцент в изложението е поставен върху въпроса за особеностите на българската аграрна криза. Един от индикаторите за силата на пораженията от Голямата депресия е намаляването на БВП. В САЩ той спада с около 1/3, в Австрия и Полша с близо 1/5, следват Чехословакия, Югославия, Германия, Франция и т.н. Някои страни остават сравнително слабо засегнати - Унгария, Великобритания, Швеция, Италия и Белгия. България е сред група държави, като Румъния, Дания, Гърция, Норвегия, Финландия, които до известна степен успяват да се схранят от тежките удари на кризата. Това може да се обясни с факта, че става въпрос преди всичко за малки аграрни икономики (някои с полунатурален) характер и по-малко отворени към света. По оценките на проф.Н.Долински и други автори, спецификата на българската аграрна криза има дълбоки корени в националното стопанство, тя би настъпила по-рано или по-късно, но световната криза само ускорява проявлението ѝ, с придадени още по-резки и по-релефни очертания. Хроничните слабости и затрудненията на българското селско стопанство остават в рязкото несъответствие между неговите организационно-технически и социално-икономическите особености.

2.3. Създаване на дирекция „Храноизнос“. Законите от 1930 и 1931 г.

Изложението в тази част на дисертацията започва с общ преглед на актуалните кризисни въпроси и дилемата - кой път да се следва за тяхното решаване. Отбелязани са накратко позициите на изявени икономисти - проф.Ив.Странски и проф.Я. Моллов (за рационализация), и на другата група – проф. Н.Долински, Ат.Яранов, проф. Г.Хлебаров, отстояващи тезата за ново отношение и промяна на производствената структура.

В обществените и специализирани среди се обсъжда спада на цените на селскостопанската продукция и разтварянето на „ножицата на цените“. Направен е преглед на тревожното влошаване в живота на земеделците – намалени доходи, увеличаващи се задължения (към 1930 г. са 12 млрд.лв.) и др. Към тези проблеми с всеобщ характер засегнатите страни започват прилагането на разнообразни мерки - отлагане на плащанията, намаляване на лихвите, промяна в статута на селските дългове в дългосрочни заеми, частично опрощаване на някои дългове и пр.

Отбелязана е дискусията за мястото и ролята на държавата в стопанския живот на страната, която се води и в международен план след края на Първата световна война. В обща рамка (по най-новите изследвания) са представени теоретичните възгледи за нарастващата намеса на държавата, от изявени специалисти през 30-те год. – Т. Владигеров, К. Бобчев, В. Ганев, Ст. Чолаков, Пр. Киранов, на С. Бочев, Ив. Ранков, съпрузите Иван и Мара Кинкел. В интерпретациите си повечето от тях, включително участвалите във властта,

остават скептични към възможностите, които предлага стопанското планиране.

Акцент е поставен при изясняване на обстоятелствата, довели до налагане на държавна намеса през 1930 г. по отношение на зърнените храни. Това е извършено от второто правителство на Демократическия сговор, начело с Андрей Ляпчев. Фокусът са икономическите и финансови трудности на България. Страната има колосален дефицит в бюджета (1925) от 1 млрд и 435 млн. лв., вътрешен дълг към БНБ над 4,5 млрд. лв., влошен платежен баланс. Другият важен мотив е свързан с външната търговия, също с твърде обезпокояващи показатели – с пасив от 2 млрд.лв. (1929), включително силно намален износ на зърнени храни. Трудностите нарастват и поради намаляване на държавните приходи поради несъбрани преки и косвени данъци. Сериозен мотив на управляващите са нарастващите социални проблеми - населението обеднява, жизненото равнище спада, което налага бързи решения. При изясняване на обстоятелствата довели до налагане на държавна намеса се отчита още един фактор, който „слабия замах“ на частната инициатива в производството и слабата конкурентноспособност при реализация на пазарите. Този улеснява поетапното и сравнително безпрепятствено навлизане на държавата като предприемач и като търговец в стопанското поле.

Политическото решение от правителството на Ан. Ляпчев за прилагането на антикризисни мерки е повлияно от опита на другите страни и в този смисъл България не е изключение, а е част от общата картина по време на Голямата депресия с характерната държавна намеса. Посочени са примери за прилаганите мерки в Румъния, Унгария, Аржентина, Канада, Австралия, САЩ и др.

Основната част от изложението в този параграф е посветена на дебатите в Народното събрание, във връзка с обсъждането на законопроекта за създаване на дирекция „Храноизнос“, внесен през 1930 г. в XXII ОНС. Мненията, изказани от първото до последното заседание, се движат в широк диапазон – от одобрение, през скептицизъм и отхвърляне. Позициите на по-голяма част депутатите засягат общата характеристика за кризата и опитите за намиране на решения. По някои конкретни въпроси мненията се сближават, но са налице и различия относно политика на българските управляващи.

По публикуваните стенографски дневници на НС са проследени и анализирани в подробности изказванията на народните представители: А.Тодоров, Г.Т.Попов, идеологическите мнения на опозиционните представители - С.Димитров, Н.Петков, К.Лулчев, Ст.Пейчев, Ст.Кърлов, отговорите на министър—председателя Ляпчев и др. В съдържателно отношение най-съществена е дискусиата по няколко въпроса, свързани със законопроекта: по определяне цените на зърнените храни; съотношението пари-бонове, което е различно за пшеницата и другите култури; наложително ли е създаването на дирекция при алтернативата да се използват кооперациите; опасностите за

облагодетелстване на едри производители и търговци, а не малоимотните земеделци; разиграване на спекула с боновете и др.

При последното обсъждане на законопроекта Ан. Ляпчев запознава депутатите с пълния текст на чл. 11, касаещ тарифните цени за пшеницата и останалите зърнени храни, за съотношението при изплащането им в пари и данъчни бонове (като е отхвърлено предложението за еднаква стойност на боновете); допълнително е коментиран и чл.14. На 23 декември 1930 г. на третото четене е представен окончателния текст с направените поправки и допълнения. След гласуване от XXII ОНС, в 24-то заседание от неговата IV-та работна сесия, е приет първия Закон за изкупуване и износ на зърнени храни. Той влиза в сила с указ на цар Борис III, публикуван в Държавен вестник.³

Направен е аналитичен преглед на приетия и утвърден закон, с който се създава Дирекцията за закупуване и износ на зърнени храни. Той съдържа общо 31 члена, регламентиращи: статута, вътрешната организация, целите, задачите, нейното финансиране, параметрите и методите на действие на Дирекцията. Тя се създава като звено с юридическа самостоятелност към Министерския съвет (чл.1, 21) и има временно действие до 30 септември 1931 г. Седалището на институцията е в София, във вътрешноорганизационен план започва работа с 4 отделения (чл.21, чл.23), ръководи се от директор с делегирани широки правомощия (чл.22). Законът предвижда (чл.24) към Дирекцията да се образува съвет с представители от три министерства, БНБ, БЗБ, БЦКБ, от търговските камари и на стоковите борси.

Уреждат се въпросите, свързани с финансирането на Дирекцията (чл.чл.26-29) - с автономен бюджет, управляван от директора и одобряван от МС; БЗБ и БЦКБ отпускат аванс от 40 мил. лв., като нейните парични операции се извършват от БЗБ и клоновете ѝ в страната.

Основният обект в дейността на Дирекцията (чл.2) стават зърнените храни пшеница, ръж, царевича, ечемик, овес и просо. В няколко текста (чл.7-11) се дава принципната основа за формирането на техните цени. Законът третира важния въпрос за данъчните бонове, като начин за разплащане с производителите (чл. 11-15). Регламентиран е също обхвата на дейността свързана с мелничната преработка на зърнените храни (чл.17-19). Последният член (чл.31) гласи, че с влизането в сила на закона с обнародването в Държавен вестник, се отменят всички закони и наредби, които му противоречат.

По-нататък в изложението на дисертацията е разгледан втория закон от 1931 г., с направените в него допълнения и изменения. Това се налага поради проявените в практиката сериозни непълноти и слабости на първия закон от 1930

³ ДВ.бр.218, 26.12.1930; Указ № 639 на цар Борис III.

г., които водят до отрицателни стопански и социални ефекти. Посочени са основните причини за неблагоприятията при стартиране дейността на дирекцията – липсват на предварителни експертни разчети, прогнозни план-сметки, на конкретни механизми, определящи отношенията с цялата мрежа от участници и др.

През октомври 1931 г. XXIII Народното събрание гласува изменения и допълнения на първия закон от декември 1930 г. Сега са извършени изменения в редица от първоначалните текстове, като са добавени и нови (чл. 3, 4, 6, 11, 12, 14, 15, 16 нов, 17-19, 21-24, 28, 30, 31, 32 и 33 нови, 36 и 37 нови).⁴ Обхванати са няколко направления, които са по-съществени и значими с оглед на бъдещата дейност на институцията.

Въведен е първия монопол за пшеницата и ръжта, също така цялата външна търговия със зърнени храни попада в обхвата на Дирекцията. Другата особеност в закона от 1931 г. е изменението на начина за изплащане на закупените храни. Вместо предишните проценти в пари и бонове, с чл. 11 сега се постановява: за пшеница, овес, просо, царевича и ечемик да се плаща 70% в банкноти и монети и 30% в данъчни бонове, които впоследствие се премахват. В първия закон има пропуски в наказателните разпоредби, като с направените изменения от 1931 г. се предвиждат допълнителни наказателни санкции.

През 1932 и 1934 г. са направени нови сериозни законови изменения и допълнения. Те имат пряко отношение към монополния режим, упражняван от Дирекцията и свързаните с неговото приложение – обекти, фискални параметри, социални ефекти и др.

2.4. Вътрешна организация, състав и финансиране

Дирекцията е създадена като орган на изпълнителната власт, което я поставя в йерархична зависимост за целия период на нейното съществуване. Начело на институцията стои директорът с оперативна самостоятелност, която нормативно се разширява с всяка следваща законодателна промяна. През разглеждания период, управляват двама директори - Георги Николов до 1934 г., със съветници Стоян Попов, Крум Димитров, Велко Н. Станчев. От 15 октомври 1931 г. до 11 септември 1933 г. те провеждат общо 52 заседания. От юни 1934 г. Дирекцията се поема от Георги Каназирски, произхождащ от известен род. Той учи химия в Лайпциг, Германия и защитава докторат, занимава се и с активната обществена дейност.

Първоначалната вътрешна структура на Дирекцията има само няколко основни звена (фиг.3), с последващо разширение през годините които достигат до

⁴ XXIII ОНС, I ИС, (с. 265, I/6), I -280, 290, 314, 337, II – 418, III -431 (II – 7); ДВ бр.158 притурка от 12.10.1931.

15. Този процес е в синхрон с измененията в статута на институцията и при разширяване на монопола върху стоковите обекти (до 23).

В изложението е поставен акцент на кадровия състав, който също претърпява корекции към значително увеличаване. От наличните архивни документи става възможно да се конкретизира диапазона на позициите. Те включват: ръководният екип; контролори по митниците; контролори по мелниците; главни инспектори – I и II клас; районни инспектори по проверка на агентите; чиновници при счетоводството – главен счетоводител, помощник счетоводители, касиери; контролори по проверка на агентите; временни районни инспектори; ревизори по мелниците; районни ревизори; книговодители в отделите, за отдел вътрешна консумация се въвеждат клас I и II; чиновници за обща дейност – секретарки, машинописки и др.; помощник инспектори; инспектор по щата; спедитори; контролори по кринината; анализатори при Дирекцията в София; циклостилисти; експедитори; волнонаемни за изпълнение на определени задачи; дирекционни представители при мелниците; юрисконсулт; надничари по разтоварване; изпълняващи службата на кореспонденти; съдебни инспектори; надничари; магазинери; телефонисти, разсилни и др.

През първите години в институцията са привлечени чиновници и служители, без специални изисквания за професионална квалификация и компетентност. Чак след 1934 г. се въвеждат конкурсни изпити за инспекторите. Характерна особеност е хроничното текучество, което е свързано с непрекъснати назначения и уволнения. В това отношение са посочени документирани случаи. На 30 юни 1932 г., директорът Николов със съветниците си Ст. Попов и Кр. Димитров уволняват целия оперативен състав, което е последвано на другия ден с назначаването на 138 души. За този акт те се позовават на чл.30 от Закона, когато дирекцията за кратко време престава да закупува храни. Посочени са поименно назначените/преназначени 138 служители в следните отдели: „Секретариат“, „Инспекторат“, „Експорт“, „Регистратура“, „Архив“, „Наряди“, „Съдебен“, „Картотека“, „Кореспонденция“, „Вътрешна консумация“, „Счетоводство“, „Отчитане на агенти“, „Каса“, „Контрол“, „Лихви и магазинаж“, „Документи“, Представителство – Варна, Представителство – Бургас. Така

представения в изложението състав отразява пълната картина на действащите служители към 1 юли 1932 г. През годините в процеса на ротацията (с уволнения и назначения) през Дирекцията преминават десетки, стотици лица. (Приложение № 1). Този стил и практика на ръководството да заменя фигурите във ведомството си носи негативни последствия и се отразява върху качеството при провеждане на цялостната дейност на институцията. В наличните архивни документи не се посочват ясни основания защо се предприемат уволнения, нито по какви критерии се назначават други служители. Най-честата формулировка за освобождаване е „в интерес на службата“, или по-рядко заради оставки и

структурни промени.

Авторът търси обяснението на този деструктивен кадрови процес в няколко насоки - липса на нормативна уредба за регулиране на правата и задълженията, занижени изисквания за компетентност и знания, твърде широките граници в процесуалните действия на ръководството към служителите, създаващо условия за почти еднолично пренареждане на своя кадрови състав. Друга порочна практика е едновременното освобождаване и назначаване на родственици (единият напуска и неговото място веднага се назначава лице със същата фамилия), за което са посочени конкретни примери.

Още в началния етап е нарушен ритъма в дейността на Дирекцията поради нестабилността, предизвикана от текучеството на персонала. Това се отпечатък, особено в началния период, върху координация между структурните звена и целия режим на работа. Проблемите очевидно нарастват, за което сочи факта, че от август 1933 г. прекият контрол върху службите започва да се осъществява от членовете на дирекционния съвет. Посочено е конкретното разпределение на отделите, които поема лично директорът Г. Николов и неговите двама съветници, като е въведен по-строг ред във вътрешната организация.

През лятото на 1934 г. начело на Дирекцията е назначен Георги Каназирски. Той навлиза бързо в работата си заедно със светниците Борис х. Стайков и Иван п. Рачев. Наред с решаването на стопанските задачи те също предприемат промени в кадровия състав. В изложението са посочени поименно предприетите първи уволнения и назначения на контролбори по мелниците в страната. Стартирана е очевидна подмяна на състава, което се потвърждава от следваща серия на уволнения и попълнения от 75 души, през август 1934 г.

Другият основен въпрос, който е разгледан в тази част на дисертацията, е за финансирането на Дирекцията. Общата рамка е зададена в закона от 1930 г., с последвалите изменения и допълнения през 1931 и 1932 г. В детайли финансовите въпроси са уредени нормативно близо година по-късно след нейното създаване със специалната „Наредба за разходите по бюджета на Дирекцията по закупуване и износ на зърнени храни“. Направен е преглед на документа и съдържащите се разпореждания в общо пет глави (I.Общи положения; II.Разходи; III. Счетоводство; IV.Отчети; V. Преходни разпореждания) и 81 члена.⁵ Това са указания за правилата при извършване на разходите по бюджета, изискваните оправдателни документи и контрола върху сметките, водени от нейната счетоводна служба.

Паричните операции и основното финансиране стават чрез Българската земеделска банка (чл.2, 3). Разходите на Дирекцията са третираны в две групи: 1. възнаграждения за щатния и временен персонал (заплати, надници, командировки, пътни, дневни, извънредни и др.) и 2. веществени разноски

⁵ ДВ, бр.26, 1931. Наредба за разходите по бюджета на Дирекцията по закупуване и износ на зърнени храни

(канцеларски материали, мебели, покъщнина, наем на помещения и складове, за храномери, чистилни машини, брызенти, чували и др.)

За извършване на различните плащания на персонала се изискват образци-формуляри. Временните служители получават дневни възнаграждения, като сумите са в порядъка от 80 – 100 – 120 – 150 лв. В случая директорът права да прилага свои съображения за размера на възнагражденията, в одобрения от МС диапазон до 150 лв. За щатните служители месечните заплати са между 3000 и 5000 лв. В бюджета на Дирекцията са предвидени заседателни пари, възнаграждения за извънреден труд и командировъчни, като това е изяснено в подробности.

Обобщени са проблемите и първоначалните трудности в организацията и по отношение на кадрите, което предизвиква сериозна обществена критика и от средите на икономисти и специалисти.

ТРЕТА ГЛАВА. ТЪРГОВСКА И ФИНАНСОВА ДЕЙНОСТ НА ДИРЕКЦИЯ „ХРАНОИЗНОС“

3.1.Участници и процедури при покупко-продажбите на зърнени храни

Дейността на Дирекция „Храноизнос“ от пролетта на 1931 г. се провежда в условията на настъпилата политическа промяна в страната. След избори на власт идва коалиционното правителство на Народния блок, което има основни задачи да провежда антикризисни мероприятия.

Пристъпва се към изпълнението на някои промени и реорганизация в работата на «Храноизнос». През юли 1931 г. е публикувана наредба за изменения в системата на дирекционното изкупуване на зърнени храни, отнасящи се до данъчните бонове, въвеждането на нови изкупни цени за пшеница, ръж, ечемик, овес и царевича. Новото правителство провежда и други стабилизационни мерки, които са посочени.

В изложението е направен подробен анализ за най-важните аспекти по отношение на статута и задълженията на търговските агенти, работещи за Дирекцията. Такива са: кооперациите, популярните банки, техните съюзи и частните търговци на зърнени храни.(Фиг. 3) Описани са условията, процедурите и изискванията за извършване на покупко-продажбите на храните според нормативните документи (закона и наредба № 2/1931 - За службата и организацията на Дирекцията; с допълненията в наредба №45/1934).

Направен е подробен коментар относно предпочитанието на Дирекцията да се използват кооперациите, техните съюзи и централи, като един от основните търговски агенти. Аргументите са изведени по линия на техния обществен, стопански и социален характер, но преди всичко поради солидното им присъствие в

икономическия живот на страната още през довоенния период. Тази тенденция продължава и България се нарежда на второ място в света по развитие на кооперативното движение след Дания. Подчертано е също подкрепящото и толериращо отношение на държавата към кооперациите, което е взаимно обвързващо. В такъв контекст се коментира БЗБ, превърната по законодателен път в „ръководител и регулатор“ на паричните средства на кооперациите. Отбелязан е също Общият съюз на българските земеделски кооперации (ОСБЗК), развиващ търговия със зърнени храни.

Изброени са агентите на Дирекцията от средата на кооперативния сектор, действащи през разглеждания период, като са посочени данни за извършвана житна търговия (по обем и стойности). В този логичен ред е направен преглед и на популярни банки, в качеството им на сътрудник и агент на Дирекцията. Разгледани са техните предимствата, проявени и демонстрирани в периода на кризата. Откроена е с по-важните характеристики стопанската централа «Задруга», конституирана през 1925 г. от 37 популярни банки, към която има «Зърнен отдел», специално сформиран за работата с «Храноизнос». Централата открива свое бюро в Берлин и членува в Софийската стокова борса. Посочено е дяловото участие на кооперативните търговски агенти за периода 1931-1934 г. в дейността на Дирекцията (табл.№38), които закупуват около 1/3 от всичките зърнени храни.

Представена е обща картина (към 1934 г.), в която се отбелязва, че Дирекцията има 513 агенти, които работят на 648 пункта и товарят зърнените храни на 170 гари и пристанища в страната. Посочен е точния брой агенти, разпределени по групи: кооперациите, частните търговци, клоновете и агентурите на БЗБ, ОСБЗК, «Задруга», централа «Напред» и Българско земеделско д-во. Изброени са условията и стойността на комисионите, които получават агентите, начина за договаряне и получаване на наряди. Коментирани са някои слабости, които създават условия за злоупотреби, присвояване и корупционни практики.

Другият кръг от въпроси, който се разглежда е за мястото и ролята на комисионерите, които са представители на търговските агенти. Те присъстват при предаването на вагоните, като констатират теглото и взимат проби от продукцията, за да се определи качеството, издават бордера, които придобиват автентичността на документ със съответния бюлетин от борсите във Варна или Бургас. Пояснени са подробности по складирането, приемането и предаването на храните съответно за черноморските и дунавските пристанища.

Направен е преглед и за отчетниците, като участници в цялата търговска верига. Това са всички длъжностни лица (постоянни, временни или командировани), които боравят със суми, или някакъв вид материали. По нормативни документи отчетниците са разделени в две категории. Такива, които са отговорни пред Дирекцията - магазинерите, инспекторите, счетоводителите при представителите и началника и счетоводителя на мелничарския отдел.

Другата категория са отговорни и подсъдими пред Върховната сметна палата: директора, главния инспектор, главните контролър и счетоводител, домакин-касиера и представителите при Дирекцията. Всички те се отчитат пред Върховната сметна палата по доклад на определената контролна комисия.

И за двете категории отчетници се предвижда гаранция. За първата група тя е в размер на 10 000 лв., за директора – 100 000 лв.; главния инспектор – 50 000 лв.; главен контролър и счетоводител по 20 000 лв.; домакин-касиер 10 000 лв. и представителите по 30 000 лв. Предвижда се и освобождаване от гаранция при определени обстоятелства.

Покупките на зърнени храни от Дирекцията се извършват чрез организирани търгове. За участниците се изработват подробни поемни условия - размер на залога за търга; вида и качеството на стоките за доставка, или работите за извършване; срокове и място за изпълнението и др. Направен е преглед и са изброени някои детайли по финансовата част, свързана с възлагателните дейности по покупки или работи извършвани за и от самата Дирекция.

В цялата система по изкупуването и продажбата на зърнените храни и всички финансови операции свързани с тази дейност, Дирекцията по необходимост влиза в пряка връзка с редица институции от различно ниво на държавната административната система в страната. (фиг.5)

По характера на търговската си дейност тя е обвързана при извършването на сделките, особено тези за експорт, със стоковите борси. Според изработените правила продажбите на «Храноизнос» се извършват по сведенията, поне на две големи чуждестранни борси на зърнени храни, които тя получава от свои представители. След така направените сондажи закупените храни предварително се предлагат на четирите стокови борси в страната, което се счита за валидно при провеждане на заседание в Софийската стокова борса. Но Дирекцията остава свободна, въпреки получените борсови цени, да се въздържа от продажба, като може да продава храните и извън борсата на по-високи цени от определените в нея.

Целият път в движението на зърнените храни се осъществява в тясно взаимодействие с още ред институции и служби - местна власт (околийски и общински), Главна дирекция на пощите и телеграфите, митническите власти, Главна дирекция на българските държавни железници, пристанищна администрация, данъчни служби и др. Така се осигурява взаимна размяна на текуща информация с търговските агенти, осигурява се складиране и съхраняване на храните, транспортирането им в страната или чужбина, провеждането на търговските сделки и т.н. В тази голяма мрежа от взаимосвързаност често се явяват проблеми от координационно естество и нарушения при съгласуването, което се отразява върху резултатите в работата на Дирекцията. Разминаването

понякога е както на нормативно разпоредително ниво, така също и на терена на практическите действия.

3.2. Изкупуване и продажби на зърнени храни. Финансови резултати

В този параграф пространно и в подробности е направен аналитичен преглед на цялостната търговска дейност осъществявана от дирекция „Храноизнос“, както и резултатите от нея. Поради големия обем от статистическа информация, използвана в изложението, ще бъдат отбелязани в едри щрихи основните моменти от реализираната работа на дирекцията през разглеждания период.

В началото на изложението са отбелязани режимите, в които се развива дейността на институцията. Обособени са три периода в зависимост от законодателните предписания – регулативна намеса в ценообразуването при условия на свободна търговия, последвано от въвеждане на първия и на втория монополен режим, определящ ценовите равнища за зърнените храни. Разгледани са факторите от вътрешно и външно естество, водещи до промяна в режимите.

Съществен въпрос при разработване на дисертационната тема е проследяването на движението в цените, особено след прилагане на валоризацията им. Те са представени за съответните годишни реколти и видове храни (пшеница, ръж, ечемик, просо, царевица) в периода 1930-1934 г. (табл.39). Реална представа дават и цените на пшеницата, която е „гръбнакът“ на житната търговия (табл.40).

Едно явление, което се наблюдава особено в първите години, е формирането на две паралелни цени – дирекционните/валоризирани и тези на свободния пазар. Това се регистрира още при първия режим, когато тече кампанията през 1931 г. и става ясно, че въведената система на боновете се компрометира, а към това се прибавят и загубите от експорта. Тогава много от производителите предпочитат да предлагат храните си на свободния пазар, макар и на по-ниска цена с 10-20% (в някои случаи и до 40%). Това негативно явление - паралелното съществуване на двойните цени остава до въвеждането на втория монопол през 1934 г., въпреки направените усилия от Дирекцията да ги преодолее.

Друга характерна особеност при покупките на зърнените храни е, че те не се разпределят равномерно през годината. Налице е концентриране на предлагането до към края на септември 50-75%, през декември около 20% и за следващите шест месеца на реколтната година остават между 10-20 %. Това обстоятелство оказва негативно влияние върху работата на Дирекцията.

Внимание е отделено за преглед на производителните и непроизводителни райони, в които „Храноизнос“ осъществява своята дейност и има изкупвателни пунктове. Те са представени подробно (по околии, площ, добиви на храни) за

периода 1931-1934 г. (табл.41). Активността на Дирекцията обхваща основните райони - в Северозападна и Югоизточна България, Старозагорско и Североизточната част на страната. В допълнение, по средни количества закупени храни на 1 кв. км., изпъкват 7 района, които са изброени по отделно със съответните количествени показатели (в тона).

За слаби или непроизводителни райони на зърнени храни, където Дирекцията няма приемателни пунктове и агенти, се създава допълнителна организация. Броят им нараства значително с поэтапното им присъединяване в нейния национален обхват на действие. През 1934 г. към съществуващите районни пунктове са добавени още 47 новооткрити в такива непроизводителни райони (те са изброени поименно).

Така «Храноизнос» се разширява с увеличен брой пунктове от 193 на 648, разположени на цялата територия на страната. За всеки от тях се определят изкупни цени на зърнените храни, които варират в зависимост от разстоянието до основните търговски пристанищни центрове и ж.п.гари (табл. 42).

В изложението е представена подробна статистическа картина за търговските сделки, извършвани от Дирекцията през всяка от реколтните години от 1930 до 1934, със съответните финансови резултати в печалби и загуби.

Реколта 1930 г. Закупени храни до май 1931 г., са в общ обем от 212 195 000 кг., с посочени конкретните обеми за отделните видове – пшеница, вцаревица, ръж, ечемик, просо, овес (фиг. 7). Представени са сделките и за цялата реколта от 1930 г. по видовете зърнени храни в съответното им количество, изкупни цени и стойност (табл.43). Общият обем закупени храни, които са над 253 т., са разпределени по пера: за износ – 232, 200 т., на стойност 530 млн.лв.; за вътрешна консумация са пласирани – 5,600 т. , от тях : 5,264 т. пшеница за 17,5 млн. лв. и други зърнени храни – 336 т. за 760 хил. лв.; за държавни нужди чрез мелничарския си отдел Дирекцията закупува 15,600 т. пшеница, която е пласирана към военните и трудови части за около 55 млн. лв. (диаг.2). Представена и конкретна картина за извършения експорт за - вид храни, количество, стойност, загуби (табл.44). При равносметката за първата година от дейността на Дирекцията са регистрирани значителни загуби, които възлизат на 259, 9 млн. лв., които са коментирани.

Реколта 1931 г. Разгледани са общите условия в страната при управлението на Народният блок, спада на активността на вътрешния пазар, определяне равнищата на изкупните цени за житните култури, както и други мерки. Посочени са финансовите трудности, пред които се изправя „Храноизнос“, колебанията и частичното оттегляне на кооперациите, изяснени са основните причини за това. Проследени са стъпките, предприети за засилване на интервенцията с цел да се даде тласък на търговските сделки. Налице са белези на нарастващо разочарование от политиката на новите управляващи.

Обобщени са данните за всички извършени покупко-продажби със зърнени храни от Дирекцията за реколтата от 1931 г. (табл.45). Те са по вид на храните, количества, изкупни цени, стойност: общо 600 447 000 кг. за 1 870 343 100 лв. Реализираният експорт на зърнените храни е представен в същия порядък: количество от 383 700 т. на обща стойност 779, 1 млн.лв. (табл.46). По направление вътрешна консумация през 1931 г. «Храноизнос» има реализирани търговски сделки за: 159 300 т. храни за 605, 7 млн. лв. (табл.48)

Реколта 1932 г. Направен е преглед на общите условия, с възникнали проблеми от болест по посевите и предприетите мерки, в които се включва с помощ и «Храноизнос». Тя изпълнява продоволствени ангажименти по силата на няколко наредби (№ 25, № 33, № 48), разгледани подробно за отделни райони, в които са пласирани: 5020 т. пшеница, 400 т. ръж, 5 434 т. царевича и 2020 т. брашно. Представени са данните за изкупените количества храни от реколтата през 1932 г. : 78062 т. пшеница, ръж – 47 610 т., ечемик – 21 932 т., царевича – 10 240 т., овес – 396 т., просо – 10 063 т. (фиг.8). Дадена е обобщена картина по отделни пера за сметките на Дирекцията през 1932 г., на структурата на печалбите, както и стойността на загубите, надхвърлящи 586 млн.лв.

Реколта 1933 г. Направен е подробен преглед на покупките, по обем от 259 558 т. от основните зърнени храни, с посочена базисна цена за тях. Пояснена е съществуващата разлика в данните и са коментирани причините, свързани главно с пропуски в дирекционното счетоводство.

Посочени са по направления пласираните количества храни: за експорт – 173 244 т.; вътрешна консумация – 139 066 т.; държавни нужди - 28 373 т. (диаг.3) През този период е извършен преход в режима на дирекционната работа, което оказва влияние върху ориентацията ѝ към износа и вътрешната търговия. Сборната сума от загубите възлиза на 254 530 321 лв. (фиг.9), които са дадени в цифри по всяко финансово перо.

Направен е преглед на трудностите, пред които се изправя дирекцията, произтичащи от редица проблеми с общ стопански характер и с една хронична продължителност – транспортна инфраструктура, финансова политика на БНБ и др.

Реколта 1934 г. По сведения от Дирекцията са закупени, в периода до 15 май, общо количество зърнени храни - 262 966 092 кг., като е направен преглед за всеки вид от тях (фиг.10 - 12). Общото количество на пласираните храни е в размер на 215 579 454 т., които са представени също в конкретни количествени стойности по основните направления: мелниците и вътрешна консумация, за непроизводителното население, фонд „обществени бедствия“, държавни нужди, изхранване на нуждаещите се, за посев, за износ. Остават непласирани и в наличност общо – 51 111 420 кг., посочени са количествата отделно за пшеница, ръж и смес. Обобщена оценка за извършената работа, през периода 1931-1934 г.,

дава директорът Г.Каназирски. Той посочва, че с посредничеството на Дирекцията производителят е успял да пласира 1 431 462 т. храни, по цени значително по-високи от международните, което е осигурило за българските зърнопроизводители около 2,5 млрд. лв. повече, ако е нямало държавна намеса. За придобиването на реална представа как е протичала дирекционната дейност, под ръководството на Каназирски, е направено описание по архивни документи за извършени конкретни сделки.

С цел да се навлезе в дълбочина на разработваната дисертационна тема, както и анализът да стане по-богат и пространен, са разгледани в обособени части въпросите за данъчните бонове и мелниците, във връзката им с вътрешната консумация. Тази част на изложението съдържа подробни статистически данни (представени в таблици и фигури) придружени с описание и коментар на основните аспекти, свързани с режима на данъчните бонове и мелничните производители. Така става възможно да се очертае целия мащаб, с характерните моменти, тенденции и резултати, от търговската и финансова дейност на «Храноизнос».

3.3. Фонд за покриване загубите на „Храноизнос“. Хлебните марки

В началото е представена обобщената структура на разходите/загубите по основни пера, които понася Дирекцията. Те са от: експорт, вътрешна консумация, заплащане и разноски за агентите, лихви на БЗБ, разходи за управлението на „Храноизнос“, като са посочени по отделно сумите. За периода 1930-1934 всичките загуби възлизат на 1 445 419 064 лв. (диаг.4), най-значителни са от износа.

Следва изложение за цената на хляба, в контекста на продоволствие, но и като политическа стока. Направен е общ преглед в международен план, който показва изостряне и усложняване на въпроса за зърното, брашното и хляба в годините на Голямата депресия. В рамките на провежданите антикризисни мерки навсякъде се регистрира значително повишение на цените на хляба за масова консумация и България не прави изключение. Това е илюстрирано с данни за няколко европейски страни, включително Българи, за цените на пшеницата и тези на хляба. (табл.50). Сравнителните стойности подчертават общата тенденция, при която продажните цени на хляба са в пъти по-високи от тези на пшеницата. По този начин тежките икономически последици от кризата в значителна степен са прехвърлени върху масовия консуматор на хлебни произведения, който остава ощетен.

В този контекст трябва да се тълкува политическата логика и решението, взето от правителството на Народния блок за финансово компенсиране на Дирекцията. През юли 1932 г. при Българската земеделска банка, се учредява „Фонд за покриване загубите от Храноизноса“. В коментар на автора се посочва,

че в страната се създават многобройни фондове, не винаги използвани по предназначение, но твърде често и като възможности да се отклонява ресурс за държавата (при определени условия), като се заобикалят правилата на Финансовото министерство. През 30-те години разходите на отделните фондове, управлявани и контролирани от държавата, достигат до 17-18% от общите публични разходи.

Изброени са подробно правните основания за създаването на фонда за покриване на загубите на „Храноизнос“, като е подчертана твърде честата промяна на юридическите текстове (те са изброени и посочени). Целта на новосъздадения фонд е да послужи за покриване загубите на държавата от дейността на нейното голямо стопанско предприятие.

Управлението на фонда се поема пряко от Министерския съвет, с всичките разпоредителни и разпределителни права върху сумите (фиг.14). Изпълнителната роля е поверена на Главното комисарство по прехраната, с делегирани правомощия. Набирането на средствата трябва да се осъществи с въвеждането на облог върху търговските брашна, хлебните и тестени произведения, събиран чрез облепването им с продоволствени марки, както и от конфискации и наложени глоби. Пояснени са най-важните подробности по практическото приложение на режима за хлебните марки – къде се продават, къде и как постъпват средствата, задълженията на производителите-хлебари.

В цялата дейност участват общински, продоволствени, полицейски и акцизни власти, които осъществяват строг административен контрол. Авторът коментира аспектите, въз основа на правните документи, за стремежа на управляващите да наложат силен административен натиск, както върху производителите и търговците на хлебни изделия, върху представителите на властта, дори и върху консуматорите. Това е демонстрирано и с предвидените наказателни дисциплинарни санкции (глоби и конфискации), при нарушаване и неспазване на режима.

С поредица от наредби (заповеди) на Главното комисарство се установява режим на продоволствените облози, който обхваща времето от 15 юни 1932 г. до 25 януари 1934 г. Посочени и описани са образците, за определяне стойностите на въведените продоволствени марки (облог) за различните качества брашна, видове хляб и тестените произведения. Представен е подробно начина за определяне на крайните нормирани цени, при спазване на изискванията за съотношение между цената на пшеницата и тази на хляба и другите тестени произведения.

На същността въпрос – има ли икономическа логика и резон в наложеното формиране на цените е показателна оценката на д-р Н.Каменаров, специалист и съвременник на събитията. Той определя създаването на фонда, като пагубна мярка и стига до край в критиката си към управляващите. Каменаров посочва, че така се създава «изкуствена преграда» за повишаване цената на пшеницата (на

ниво 2.40 – 2,50 лв.), което влиза в явно противоречие с целта на Дирекцията – да влияе за повишаване на цените. Стига до констатацията, че съществуват две взаимноизключващи се цели и стопански последствия, което само може да задълбочи кризисните процеси. Ако съществуващият фонд за покриване на загубите е една държавно-стопанска необходимост, пише той, то съществуването на Дирекцията «в днешния вид и функции е решително неоправдано и безмислено, и обратното, ако второто е потребно, то първото - хлебните марки - са безмислица».

Дадени са резултати от режима на хлебните марки. До края на 1932 г. са събрани около 51,2 млн. лв. от въвеждането на хлебните марки, при «наличността на грамадна контрабанда» във фонда. За финансовите резултати от въвеждането на хлебните марки, директорът на «Храноизнос» Г.Каназирски, отчита лаконично, че «той не даде очакваните резултати», като посочва, че от тях и облога върху брашната постъпленията възлизат (до края на действието на този режим) на 221 156 147 лв. Това означава, че само частично са покрити направените загуби от Дирекцията. Сред тях, съгласно отчета на БЗБ за 1933 и 1934 г., са и компенсирани загуби от непроданите бонове, сега осребрени от постъпленията на хлебните марки и облога върху брашната, със сумата от 130 989 802 лв.

Но резултатите имат не само финансова страна, а и своя социален и морален ефект – от въведения режим се оказва се, че почти всички българи са принудени да понесат в ежедневието си тежестта, която им е прехвърлена от държавата. Затова обществените реакции не закъсняват, като примери за недоволството са цитирани по материали на периодичния печат. Вълна от критики е отбелязана сред някои местни администрации и специализирани професионални среди.

Създаването на Фонда за покриване загубите от търговията със зърнени храни, който набира средствата си чрез въвеждане на хлебните марки, облога върху брашната и други храни, става ясен индикатор за избора на стопанската политика от управляващия тогава Народен блок. Дирекционният режим се оказва обременителен вместо да облекчава и задоволява първата и най-необходима нужда – нуждата от хляб, като „спъва най-обикновената прехрана на нашия народ“. От това гледище, проф. Ст. Чолаков е категоричен, че печеленето от консуматорите, за да се даде на по-заможните производители „едва ли би могло да намери едно необоримо оправдание“. Той посочва още, че финансовата теория и финансовата практика отдавна са осъдили косвеното облагане на хляба. Смятат го като признак на по-слаба духовна и обществена култура.

3.4. Монополът от 1934 г. Разширяване дейността на „Храноизнос“

Изложението в тази част започва с преглед на политическата обстановка

в страната, в която се развива дейността на Дирекцията. От създаването си до 1935 г., тя се намира под прякото влияние и е направлявана от политическите сили на Демократическия сговор, Народния блок, а от 1934 г. от надпартийните деветнадесетомайци. За този период от техните среди се излъчват отговорните фактори, определящи съдбините на страната - 5 състава на правителства с 4-ма министър-председатели и 5-ма министри на земеделието. Всяка поредна политическа промяна слага своя отпечатък върху потенциала, перспективите и преките резултати от дейността на стопанските субекти в страната, както и за самата дирекция „Храноизнос“. След извършения преврат на 19 май 1934 г., едно от първите решения в аграрния сектор е взето за нея, като тя се запазва и продължава дейността си, но сега с разширяването на нейния монопол. Това е направено в духа на заявените намерения и обещания на новата власт – да окаже помощ на българското селско стопанство.

Разгледани са Наредбите-закони за разширяване монопола на Дирекцията. С основополагащ характер за по-нататъшната държавна намеса е издадената през юли 1934 г. наредба, с която се постановява да продължи дейността за реколтите от 1934 до 1936 г. Друг важен акт е Наредбата-закон от 1935 г. за подпомагане на пострадалото земеделско население от сушата и други природни стихии. Дирекцията трябва да осигури зърнени храни и фуражи – царевица, трици, слънчогледово кюспе и шрот. Описани са в подробности начина и формите за получаване на помощта, и за цялата реализация на тази задача възложена от МС. По тази наредба определената цена: за кг. пшеница – 3.80 лв., базовата цена на ръжта е 2.90 лв. За това социално подпомагане на Дирекцията е отпуснат оборотен кредит от БЗКБ в размер от 50 млн.лв., гарантиран от държавата.

В тази серия от подпомагащи мерки за нуждаещите се стопани, предприети от управляващите, на „Храноизнос“ се възлага раздаване също на ръж за семе, както и снабдяване с фий за посев – 2000 000 кг. За целта тя трябва да се закупи от производителите, кооперациите и търговците, по цените определени от Главното комисарство по продоволствието. Наличните количества трябва да се декларират в срок от 5 дни, а Дирекцията да го закупи за 10 дни. Във връзка с изпълнението на тази задача са описани подробно необходимите стъпки и предписания. Правителственото решение предизвиква остра реакция на неодобрение от страна на търговско-индустриалните камари и стоковите борси, които провеждат две конференции по този въпрос.

Дейността на Дирекцията се разширява с включването на още един обект на покупко-продажби. С Наредба-закон от лятото на 1934 г. се постановява тя да закупува слънчогледово семе от кооперации и търговци на цена 3.20 лв. Тази наредба се отнася и до екстракционните фабрики, които се задължават да отчисляват такси по 50 ст. за всеки кг. маслено слънчогледово кюспе, внесено в

тях, а след преработката му трябва да изплащат на Дирекцията още по 20 ст. на кг., тя осъществява и контрола в предприятията. Важен в случая е изричния текст, че всички покупко-продажби на слънчогледовото семе, реколта 1934 г., сключени преди влизане в сила на наредбата се обявяват за „нищожни“.

През лятото на 1934 г. Министерство на народното стопанство, отделение Земеделие, отправят искане до Дирекцията да се погрижи и да активизира бъдещата си дейност за рационализиране на земеделското стопанство чрез пласирането на селектирана пшеница за посев на земеделските стопани. В отговор дирекционния съвет взема съответните решения. Те предвиждат да се набележат онези пунктове, където се произвеждат такива сортове пшеница и там един агент, по възможност кооперативно сдружение, да бъдат натоварени да извършат покупко-продажбите, а контрола да се осъществи от държавния агроном, отговарящ за съответния район.

В тази връзка е и другото решение – селектираната пшеница да се купува и продава по цени и според условията на наредба №45, като за начина, по който това ще се извършва ще бъдат направени специални упътвания на агентите, на тях да им се плаща по 10 ст. на кг. извънреден комисион само за продадената пшеница, като той ще бъде за сметка на Дирекцията. В изпълнение на препоръките на Министерството на народното стопанство, за съдействие при рационализиране на земеделската работа, на страниците в Известията се публикуват най-изчерпателни данни за състоянието на посевите – условията на сеитбата, валежи, обработка на почвата, използвания посевен материал, вкореняване и т.н.

По този начин дейността на „Храноизнос“ се разширява, като е включена в усилията на управляващите да усъвършенстват сеитбообращението, да подобрят посевния материал и да наложат агротехническите иновации. Да известна степен тези опити успяват – средния добив от зърнени храни през втората половина на 30-те години се повишава с 20-45 %, при техническите култури със 74 % и др., спрямо навечерието на войните.

След 1934 г. се извършват организационни промени в Дирекцията, които следват духа на утвърждаващия се държавен монопол. Акцент се поставя върху необходимостта от статистически данни, за да се извършва прогнозно планиране на дейността. За целта „Храноизнос“ подготвя специални формуляри, които изпраща до околийските агрономства, които да ги попълнят с данни за засетите площи на зърнените култури, чрез ползване информационна база на Главна дирекция на статистиката.

Сериозен проблем в ежедневната работа, не толкова за Дирекцията, колкото за многобройните участници в търговските си отношения с нея, е съществуващия информационен вакуум. Перманентното издаване на наредби, последвалите им промени, съобщения от различно естество и форма не достигат до хората навреме.

Ежедневната работа се направлява със стотици телеграми, писма, телефонни указания и т.н. В края на 1934 г. този въпрос се обсъжда и започва издаването на печатен орган – Известия на Дирекцията за закупуване и износ на зърнени храни, първият брой излиза през януари 1935 г.

С нова Наредба-закон за закупуване и износ на зърнените храни от есента на 1934 г. се внасят важни промени в наказателните регламенти. Направен е подробен преглед със съответния коментар на целия документ, съдържащ главите: Нарушения (чл.1-23); Съдопроизводство (чл.24-48); Състав и устройство на особения съд (чл.49-51); Изпълнение на наказателните постановления (чл. 52-57). С прецизираните текстове са отстранени съществуващите до тогава недостатъци. Новата редакция е извършена въз основа на принципите на наказателното право и тези, които са залегнали в основата на наказателните разпореждания на фискалните закони в страната. Внесена е яснота и по-голяма юридическа точност по определяне състава на отделните нарушения на закона и отделните наредби на Дирекцията.

Авторът разглежда и коментира , въз основа на документи и статистика, един същностен въпрос - кои земеделски стопани са подпомагани от Дирекцията? Това е направено в контекста на целите и социалните мотиви на управляващите за въвеждане на държавната намеса чрез «Храноизнос». Фон за анализа е направения преглед по категории поземлени стопанства – малки, средни и едри със съответните количества добиви на зърнени храни, излишъците които остават, както и реализираните приходи. Това е допълнено с конкретен пример за финансовото положение на земеделци, притежаващи стопанство със 70 дк. работна земя. Калкулираните годишни приходи от производството на пшеница, ечемик, овес и царевица са 17 050 лв., разходите (данъци, такси, храна, за добитъка, газ, колониални стоки, учебници за децата и др.) са изчислени всичко – 23 100 лв. Тези цифри са красноречиви за негативната тенденция в съотношението на доходите и разходите на земеделския стопанин.

В крайна сметка се оказва, че от въвеждането на дирекционния режим реално се облагодетелстват зърнопроизводителите от около половината околии в страната, като най-вече това са едрите стопанства с над 80-100 дк., до известна степен и средните с до 80 дк. Голяма част от населението в производителните и непроизводителните райони (включително членовете на домакинствата), което не продава зърнени храни остава обременено от въведения режим, а именно те заслужават облекчаване на насъщните си нужди и държавна подкрепа.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Обобщените изводи в края на дисертационния труд са направени по няколко основни линии. Първата е за характера и особеностите на българското земеделие със съществуващите дълготрайно дефицити от различно естество,

хроничните проблеми, които предопределят изоставане и задържане на процесите на модернизация. В този план са оценени усилията на управляващите и провежданата стопанска политика в земеделието и зърнения сектор.

Другата линия е за поетапното засилване на държавната намеса, довело и до създаването на дирекция „Храноизнос“, през 1930 г., е оценено като необходимост в сложните и критични условия, предизвикани от Голямата депресия. Тази институция представлява български модел за провеждането на антикризисни мерки в аграрния сектор, като се вписва в панорамата на различните решения за държавна интервенция и контрол, прилагани по света.

В още един план са оценките за дейността на „Храноизнос“, които не могат да се дадат еднозначно. Те имат пресечна точка, която е между добрите идеи и намерения за антикризисна държавна намеса в подпомагането на най-засегнатите земеделци, а от другата страна е контрапунктът - тяхната практическа реализация, която е белязана от редица дефекти. Обобщени са причините за допуснатите слабости.

Поставен е акцент в заключението върху важен кръг от въпроси - за границите на държавното участие в стопанския живот, в случая като най-силен търговец с монополни позиции; както и за изпълнителната власт, в лицето на Министерския съвет, който надхвърля ресорната си компетентност и правомощия, поемайки прякото ръководство на „Храноизнос“. В такава матрица, с характерна концентрация на политическата власт, деформациите са неизбежни при взимането на стопански решения и при прилагането им в практиката.

IV. СПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Като резултат от извършената изследователска работа по дисертационния труд могат да се открият следните по-важни научни и научно-приложни приноси:

1. *За първи път е направено обстойно историческо изследване на дирекция „Храноизнос“, като едно от най-големите държавни стопански предприятия в България през междувоенния период. В пространен и задълбочен анализ, с детайли, са разработени въпросите за нейната вътрешна организация (структура, кадри, финансиране и пр.), правно-нормативната уредба (с извършваните корекции, изменения и допълнения), търговската и финансовата дейност (по реколтни години и във всички направления). В наличната литература много автори са отбелязвали факти и оценки за „Храноизнос“, но главно в контекста на други проблеми от социално-икономическо и политическо естество.*
2. *В изследователската област за историята на стопанските институции в България научното познание е обогатено с представения модел на дирекцията „Храноизнос“, реализиран в периода 1930-1934 г. Историческият обзор на нейната организация и функциониране допринася*

за по-пълното разкриване и разбиране на опита, който има държавата като стопански субект. Чрез своите институции тя провежда политика и избира подходи, с които да предприема мерки за икономическа интервенция в различни сектори. Това е особено подчертано в периоди на кризи, както в миналото, така и в съвременността.

3. Дисертационният труд е разработен въз основа на богата изворова база, като *част от архивните материали се публикуват за първи път*. С това се допълва документалният архивен фонд за нашата стопанска история, което може да послужи при научните изследвания на други автори по сходни теми.
4. В дисертацията са представени и анализирани, в голям обем, нормативни документи – закони, наредби, окръжни и др., които се отнасят до правната регламентация на дирекция „Храноизнос“. Това *обогаत्या историята на българското стопанско (търговско) законодателство*, като допълва неговите характерни елементи и особености, през междувоенния период.
5. В научно-приложен план изследването внася *принос в историческата картина за реализацията на стопанските държавни монополи в България*, в случая в областта на търговията и регулирането на цените в аграрния сектор. Тези знания могат да бъдат полезни и на съвременния етап, доколкото разкриват механизмите им на действие, степента и обхвата на публичната интервенция със съответните резултати (положителни и негативни) в икономически, социален, политически, институционален и пр. аспект.

V. ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Към въпроса за създаването и началната дейност на дирекция „Храноизнос“. В: Историята и философията на политическата икономия (Сб. от научна конференция на катедра „Политическа икономия“, проведена в УНСС, 2017г.), С., 2018.
2. Производството на зърнени храни в България (1878 – 1912). - Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания, Том III (Институциите и българското стопанско развитие през вековете), Варна, 2018.(индексирано издание в международна база данни)
3. Зърнените храни в България през периода на войните (1912–1918). Проблеми и решения. – Известия на Центъра за стопанско-исторически

изследвания, том IV (Кризис и стопанско развитие през вековете), Варна, 2019. (индексирано издание в международна база данни)